42,1 PHŒNIX 1996

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

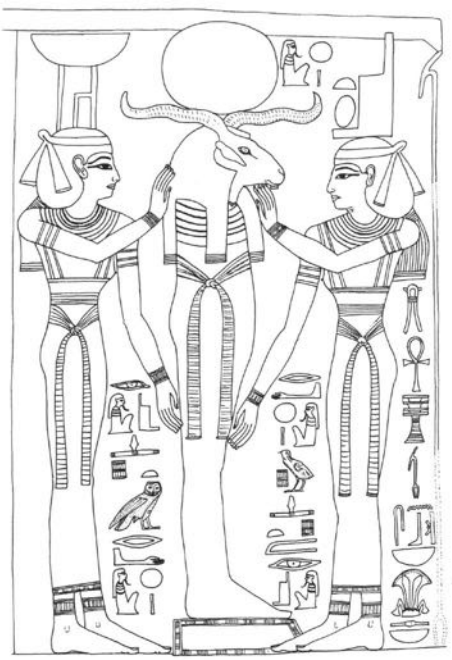

De nachtelijke zonnegod, met ramskop, tussen Isis en Nephtys. Ter weerszijden van de god staat „Dit is Re die rust in Osiris" (rechts) en „Osiris die rust in Re" (links). Beschilderd reliëf in het graf van koningin Nefertari. Zie de bijdrage van J. VAN DIJK in dit nummer.

INHOUD

Personalia Orientalia 2
Hymnen aan Re en Osiris in Mephitische graven van het Nieuwe Rijk
..... JACOBUS VAN DIJK 3
Graven en sociale verhoudingen tijdens de Israëlische monarchie
..... C.H.J. DE GEUS 23
De heilige Lugalbanda ..... H.L.J. VANSTIPHOUT 35
Boekennieuws 53

HYMNEN AAN RE EN OSIRIS IN MEMPHITISCHE GRAVEN VAN HET NIEUWE RIJK

JACOBUS VAN DIJK

Inleiding

Het is nu ruim twintig jaar geleden dat de Egypt Exploration Society en het Rijksmuseum van Oudheden begonnen de lang als verloren beschouwde necropool van het Nieuwe Rijk bij de oude rijkshoofdstad Memphis op te graven. Een van de doelstellingen van deze gemeenschappelijke Engels-Nederlandse expeditie was alsnog het een en ander te weten te komen over de oorspronkelijke vindplaats en de archeologische context van een groot aantal stèles, reliëfblokken, beelden en voorwerpen behorende tot de grafinboedel die nu onze musea bevolken. In het begin van de negentiende eeuw waren die namelijk op grote schaal uit de Memphitische dodenstad weggesleept, gewoonlijk zonder dat van deze activiteiten een verslag werd gemaakt, laat staan gepubliceerd. Door het opvullen van deze belangrijke lacune in onze documentatie zal het geleidelijk aan ook mogelijk worden ons beeld van de Egyptische cultuur tijdens één van haar belangrijkste bloeiperiodes, het Nieuwe Rijk, aan te vullen en beter te begrijpen. Tot dusver is onze kennis van dit tijdvak voor een belangrijk deel gebaseerd op de monumenten in één enkele plaats, de oude stad Thebe met haar grote en over het algemeen goed bewaard gebleven tempels in Luxor en Karnak en haar uitgestrekte dodenstad op de westoever, waarin zich niet alleen ruim vierhonderd rotsgraven bevinden die toebehoorden aan de bestuurlijke en priesterlijke elite, maar ook de graven van de farao's van het Nieuwe Rijk. Deze omstandigheden hebben tot de veel gehoorde misvatting geleid dat Thebe gedurende het Nieuwe Rijk de hoofdstad van Egypte was, de plaats waar de koning resideerde en het centrum van waaruit het hele land werd bestuurd. Toch staat het nu op grond van literaire zowel als archeologische bronnen wel vast dat niet Thebe, maar Memphis deze centrale positie innam, en dat Thebe in de eerste plaats een religieuze hoofdstad was, waar de farao alleen tijdelijk resideerde wanneer hij voor belangrijke godsdienstige plechtigheden, zoals het jaarlijkse Opet-feest, in de Zuidelijke Stad moest zijn. Dat is in elk geval de situatie zoals die bestond sinds de regering van Toethmosis III en, na een korte onderbreking veroorzaakt door de Amarna-periode, wordt zij door Toetanchamon weer in eer hersteld.

Dat de ooit zo belangrijke en uitgestrekte Nieuwe Rijks-dodenstad van Memphis toch zoveel minder goed bekend is dan die van Thebe ligt voornamelijk aan twee elkaar versterkende factoren. In de eerste plaats waren de graven uit deze tijd, althans na de Amarna-periode, geen in de rotsen uitgehouwen versierde graven, maar vrijstaande grafgebouwen, gebouwd van tichels en van „losse" kalkstenen blokken. Daardoor waren deze graven veel gemakkelijker te ontmantelen dan in Thebe het geval was. Al in de Oudheid werd een groot aantal blokken uit deze graven hergebruikt, bijvoorbeeld in de Late Periode bij de aanleg van het Serapeum, of later, in de vroeg-christelijke tijd, bij de bouw van het klooster van Apa Jeremias. Veel Nieuwe Rijks-graven waren trouwens op hun beurt zelf gebouwd van bouwmateriaal afkomstig uit afgebroken monumenten uit het Oude Rijk. De tweede factor is dezelfde die ook voor een belangrijk deel aan de ontmanteling van de stad Memphis zelf heeft bijgedragen, nl. de nabijheid van de stad Cairo, want ook bij de bouw van deze Middeleeuwse stad werd gebruik gemaakt van veel bouwmateriaal dat betrokken was van faraonische monumenten in stad en necropool van Memphis. Tenslotte hebben de al genoemde activiteiten van antiquiteitenhandelaars aan het begin van de negentiende eeuw ervoor gezorgd dat scheepsladingen vol blokken en andere onderdelen naar Europa werden afgevoerd, als ze tenminste op hun bestemming aankwamen en niet op de bodem van de Middellandse Zee belandden.[1] Goedbeschouwd is het een wonder dat er toch nog zoveel is overgebleven in de eens zo spectaculaire necropool van Memphis.

Al aan het eind van de negentiende eeuw en in het eerste kwart van de twintigste werden een aantal Nieuwe Rijks-grafgebouwen opgegraven door V. Loret, C. M. Firth, J. E. Quibell en anderen, maar veel van deze vondsten werden onvoldoende gedocumenteerd, ook al omdat men in die tijd voornamelijk geinteresseerd was in de Oude Rijks-mastabas, op de daken waarvan zich de vaak schamele resten uit het Nieuwe Rijk bevonden. Pas in de laatste decennia is aan deze relatieve verwaarlozing een eind gekomen, niet alleen door het Brits-Nederlandse project, maar ook door andere opgravingen. Zo heeft een Frans team onder leiding van A.-P. Zivie een groep belangrijke rotsgraven uit het tijdvak van de 18e dynastie vóór Amarna vrijgelegd, waarvan tot dusver vooral dat van de vizier Aper-El en zijn zoon Huy, die leefden tijdens de regering van Amenhotep III en het

[1] Een voorbeeld van een dergelijk onfortuinlijk transport uit 1834 wordt besproken in H. D. Schneider, *De laudibus aegyptologiae. C.J.C. Reuvens als verzamelaar van Aegyptiaca* (Leiden, 1985), 23 met n. 54.

begin van die van zijn zoon Achnaton, een schat aan informatie heeft opgeleverd.[2] Iets verder naar het Noorden, nabij Aboesîr, werd kortgeleden eveneens een rotsgraf ontdekt dat toebehoorde aan een wagenmenner uit de 19e dynastie genaamd Nachtmin. Maar ook de vrijstaande grafgebouwen uit de tijd na Amarna in de omgeving van de pyramide van Teti mogen zich in hernieuwde belangstelling verheugen, al worden de gevonden resten nog altijd enigszins stiefmoederlijk behandeld ten opzichte van de Oude Rijks-mastabas waarboven ze worden aangetroffen. Egyptische archeologen zijn doende een aantal interessante reliëfblokken en andere vondsten uit dit gebied voor publicatie te bewerken, en bij recente Egyptisch-Australische opgravingen werden o.a. de resten van het bekende, ooit zeer fraai gedecoreerde graf van Amenemone teruggevonden dat in de jaren 1897-1899 al eens door Loret werd ontdekt en waarvan reliëfs en andere elementen zich in diverse museumcollecties bevinden. In het gebied ten westen van het klooster van Apa Jeremias heeft het Engels-Nederlandse team tot dusver tien grafgebouwen vrijgelegd, waarvan vijf uit het eind van de 18e dynastie stammen (Horemheb, Ramose, Maya, Iniuia en het dubbelgraf van Pay en zijn zoon Raia) en vijf uit de 19e (Paser, Raia, Tia, Chay en Pabes).[3] Een expeditie van de Universiteit van Cairo onder leiding van wijlen Prof. Sayed Tawfik heeft in hetzelfde gebied in de jaren 1984-1988 niet minder dan 35 grafgebouwen uit de Ramessidentijd blootgelegd, waaronder dat van de vizier Neferrenpet.[4] Door al deze activiteiten is ons beeld van de Memphitische necropool van het Nieuwe Rijk op een aantal belangrijke punten aangevuld en hier en daar zelfs ingrijpend gewijzigd.

Hymnen-onderzoek

Dat geldt ook voor onze kennis van de religieuze hymnen uit met name de late 18e dynastie en de daarop volgende Ramessidentijd. Hymnen aan de zonnegod Re en aan de dodengod Osiris nemen in de decoratie van graven uit deze periode een voorname plaats in, niet alleen in de dodenstad van Memphis, maar ook in de tot voor kort zoveel beter bekende Thebaanse necropool. Het hymnen-onderzoek levert een sprekende illustratie van de boven genoemde eenzijdigheid van onze documentatie, want het is tot

[2] Zie het schitterend geïllustreerde boek dat de opgraver al over deze belangrijke vondst heeft gepubliceerd: Alain Zivie, *Découverte à Saqqarah: Le vizier oublié* (Paris, 1990).

[3] De meeste van deze graven worden besproken in G. T. Martin, *The Hidden Tombs of Memphis. New Discoveries from the Time of Tutankhamun and Ramesses the Great* (London, 1991).

[4] Nog grotendeels ongepubliceerd; zie voorlopig S. Tawfik, „Recently Excavated Ramesside Tombs at Saqqara. 1. Architecture", *MDAIK* 47 (1991), 403-409.

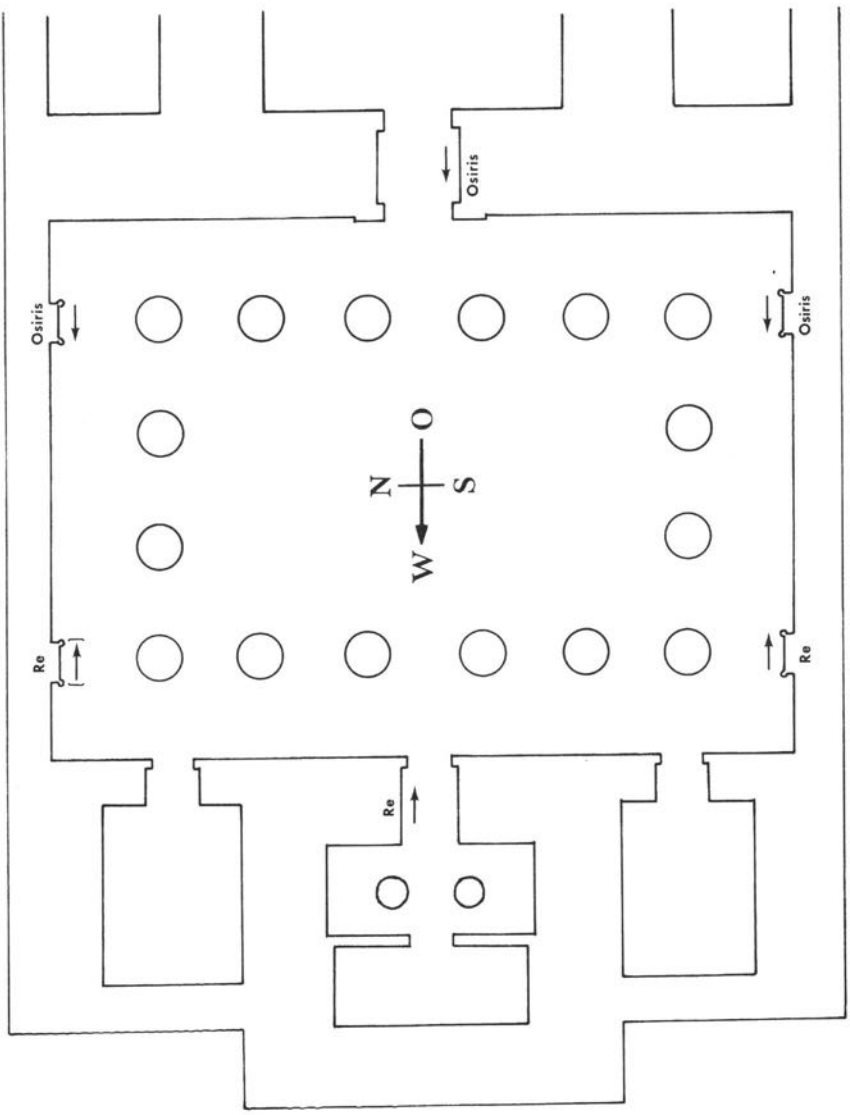

Fig. 1 — Positie en oriëntatie van de hymnen in het westelijk deel van het graf van Horemheb. De pijlen geven de oriëntatie van de figuren van Horemheb aan.

dusver vrijwel geheel gebaseerd op materiaal uit Thebaanse graven. Dit komt goed naar voren in Jan Assmann's bewonderenswaardige bloemlezing *Ägyptische Hymnen und Gebete* (Zürich/München, 1975), gepubliceerd in hetzelfde jaar waarin het Brits-Nederlandse onderzoek van start ging. In dit boek komen in totaal 242 nummers voor, waaronder 112 zonnehymnen. Van deze 112 hymnen zijn er zegge en schrijve 5 die uit de necropool van Memphis afkomstig zijn, nl. de grote stèle van Horemheb in het Brits Museum (BM 551), een drietal stèles in Berlijn, toebehorend aan resp. Ramose (Inv. Nr. 7306), Wepwautmose (7316) en Panehsy (7317), en een deurpost van Ptahemwia in Bologna (inv. KS 1891). Inmiddels kan dit aantal alleen al met behulp van de tot dusver door de Brits-Nederlandse expeditie blootgelegde graven uit het eind van de 18e dynastie meer dan vervijfvoudigd worden. Als we de kortere hymnische inleidingen gevolgd door titelreeksen of offergebeden niet meetellen en alleen de substantiële hymnen aan de diverse manifestaties van Re en Osiris meerekenen komen we tot de volgende opsomming: in het graf van Horemheb komen minimaal vier zonne- en drie Osiris-hymnen voor, in het graf van Maya in elk geval zes zonnehymnen, één hymne aan de maangod en vier hymnen aan Osiris. Het onvoltooid gebleven graf van Ramose telde desondanks twee zonnehymnen, het relatief kleine graf van Inioeia vier, terwijl het dubbelgraf van Pay en zijn zoon Raia, waarvan de opgraving nog niet voltooid is, tot dusver in elk geval drie zonnehymnen en twee Osiris-hymnen heeft opgeleverd. In totaal dus 29 teksten. Hiermee zijn we natuurlijk nog ver verwijderd van de 268 teksten die te vinden zijn in een eveneens door Assmann uitgegeven tekstcorpus van Thebaanse zonnehymnen,[5] maar het laat overduidelijk zien hoe groot het potentiëel van de Memphitische necropool ook op dit gebied is. Dit potentiëel wordt nog duidelijker wanneer we zodadelijk enkele inhoudelijke aspecten van deze Memphitische hymnen kort zullen bespreken.

Locatie

Maar eerst iets over de locatie van de hymnen binnen de architectuur van het graf. Assmann heeft hierover in zijn zojuist genoemde grote Thebaanse corpus enkele behartenswaardige dingen gezegd, waarvan ik er hier één wil noemen. Osiris en Re nemen in de funeraire religie natuurlijk de belangrijkste plaats in; met deze twee goden identificeert de dode zich, aan hun eeuwige leven neemt hij deel. Nu worden Re en Osiris in de Egyptische religie in verband gebracht met de twee complementaire aspecten van het eeuwigheidsbegrip, nl. Re met *nḥḥ*, „Eeuwige Terugkeer", de zich steeds

[5] J. Assmann, *Sonnenhymnen in thebanischen Gräbern* (Mainz am Rhein, 1983).

herhalende cyclus van dood en wedergeboorte, van sterven en herrijzen van de zonnegod, en Osiris met *ḏt*, de onveranderlijke, statische „Eeuwigdurendheid" van het in de diepste onderwereld rustende, schijnbaar dode lichaam van de god van het dodenrijk. Deze tweedeling komt ook tot uitdrukking in de plaats die aan de hymnen aan deze twee goden wordt gegeven in het decoratieschema van de Thebaanse graven uit de 18e dynastie. Hymnen aan de (meestal opgaande) zon worden vrijwel altijd aangebracht in de ingang van het graf, bij grotere graven soms ook in dieper in het graf gelegen deur-doorgangen. De dode is daarbij altijd naar buiten gericht, hij aanbidt de zonnegod die zich buiten het graf bevindt en vaak wordt een verband gelegd met het vrij kunnen in- en uitgaan (*ʿq prt*) van de dode (of van zijn Ba-ziel). Zoals de zonnegod 's nachts de onderwereld binnengaat om deze de volgende ochtend weer te verlaten, zo gaat de dode met hem in en uit zijn graf. Osiris-hymnen daarentegen bevinden zich altijd in de verder naar binnen gelegen ruimten van het graf en worden geassociëerd met de begrafenisriten of met de pelgrimage naar Abydos, de heilige begraafplaats van Osiris, m.a.w. met het tot Osiris worden van de dode zelf. De dode staat in de bijbehorende scènes steeds naar binnen gericht, naar de plaats waar zijn lichaam met dat van Osiris, of beter gezegd, als Osiris, zal rusten.

In de graven uit de periode na Amarna vervaagt dit scherpe onderscheid in de locatie van de hymnen enigzins onder invloed van de nadruk die nu gelegd wordt op de mythe van de nachtelijke vereniging van Re en Osiris. Wanneer de Zonnegod aan het eind van de dag „sterft" en via de westelijke horizon het dodenrijk betreedt, verenigt hij zich daar op mysterieuze wijze met het daar rustende „dode" lichaam van de god Osiris. Zo worden Re en Osiris tijdelijk één god: Osiris wordt hierdoor tot leven gewekt; hij wordt Re en brengt licht in de duisternis van de onderwereld als nachtelijke Zonnegod. De op aarde zichtbare manifestaties van deze nachtelijke vorm van Re-Osiris zijn de maan en het sterrenbeeld Orion. Ook Re herrijst uit de dood door deze nachtelijke éénwording met Osiris: in de morgen staat hij op uit de omarming van Osiris en wordt herboren als de nieuwe Re-Horus-van-de-Horizon (Re-Harachty). Deze voorstelling van zaken komt in de grafdecoratie tot uitdrukking doordat hymnen aan Re en Osiris nu beide in de ingang of op stèles tegen de façade van het graf kunnen worden aangebracht.

Bekijken wij nu de situatie in de Memphitische graven, die voorzover het onze opgraving betreft alle uit de tijd na Amarna dateren, dan zien we dat hierin de eenheid van Re en Osiris nog sterker wordt benadrukt. Hymnen aan zowel Re en Osiris kunnen vrijwel overal in het graf voorkomen, van de ingang in het Oosten tot de centrale cultuskapel in het Westen. Op de

centrale stèle in de cultuskapel komt vaak een symmetrisch uitgevoerde dubbelscène voor met, rug aan rug gezeten, aan de ene kant Re en aan de andere Osiris.[6] Hymnen aan Osiris benadrukken het solaire aspect van deze god, d.w.z. de nachtelijke vereniging van Re en Osiris. Het enige belangrijke verschil dat blijft is de oriëntatie van de aanbiddingsscènes: bij Re staat de dode naar buiten, naar het Oosten gericht, terwijl hij bij Osiris-hymnen naar binnen gericht is. Re is buiten, Osiris is binnen in het graf. Het best kan dit worden waargenomen in het graf van Horemheb.[7] Afgezien van de twee grote stèles die de ingang van de „tweede pyloon" flankeren komen langere hymnen voor in de ingang van de binnenste hof, op een viertal pilasters in de binnenste hof en in de ingang van de centrale cultuskapel (fig. 1). In de eerste locatie bevindt zich een hymne aan Osiris als nachtelijke manifestatie van Re; hierbij staat Horemheb naar het Westen, naar binnen gericht, voor Osiris, die zich dus in het Westen bevindt. In de ingang van de centrale cultuskapel staan Horemheb en zijn vrouw Amenia naar het Oosten gericht; de bijbehorende, bijna geheel verdwenen tekst is dan ook een zonnehymne. Bij de vier pilasters aan de noord- en zuidmuur van de binnenste hof tonen de twee die voorzien zijn van een Osiris-hymne Horemheb naar het Westen gericht, terwijl die met een zonnehymne hem naar het Oosten gekeerd afbeelden. In de grote pyloon-doorgang van het graf van Maya staat deze met zijn vrouw Meryt in aanbidding voor Osiris afgebeeld; een korte hymne begeleidt de voorstelling. Ook hier staan Maya en Meryt naar binnen gericht; zij betreden de graftempel van de god Osiris. Dezelfde oriëntatie zien we ook bij de grote Osiris-tekst in de ingang van het graf van Pay en Raia.

Een belangrijk onderscheid met de vroegere situatie is dat er in de grafdecoratie geen verband meer wordt gelegd tussen Osiris-hymne en begrafenisritueel of Abydos-vaart. Osiris-hymnen komen nu voor in op zichzelf staande aanbiddings-scènes die waarschijnlijk niet toevallig alleen nog aan een subregister van offerdragers gekoppeld worden. Uit een tekst in het graf van Tia weten wij dat dit graf werd beschouwd als een door de koning gebouwde tempel voor Osiris. In de centrale cultus-kapel in het graf van Horemheb wordt niet de mummie van Horemheb door een dodenpriester, maar Osiris zelf door Horemheb gereinigd.[8] Het grafgebouw is dus, meer

[6] Een goed voorbeeld hiervan is de centrale stèle in het graf van Pay, afgebeeld in *Phœnix* 41,1 (1995), 14, fig. 5.

[7] G. T. Martin, *The Memphite Tomb of Horemheb, Commander-in-chief of Tut'ankhamūn* I: *The reliefs, inscriptions, and commentary* (London, 1989).

[8] Deze scène werd pas tijdens het seizoen 1991 gevonden, toen de publicatie van de reliëfs al was verschenen; zie *JEA* 77 (1991), 17, Pl. II: 3.

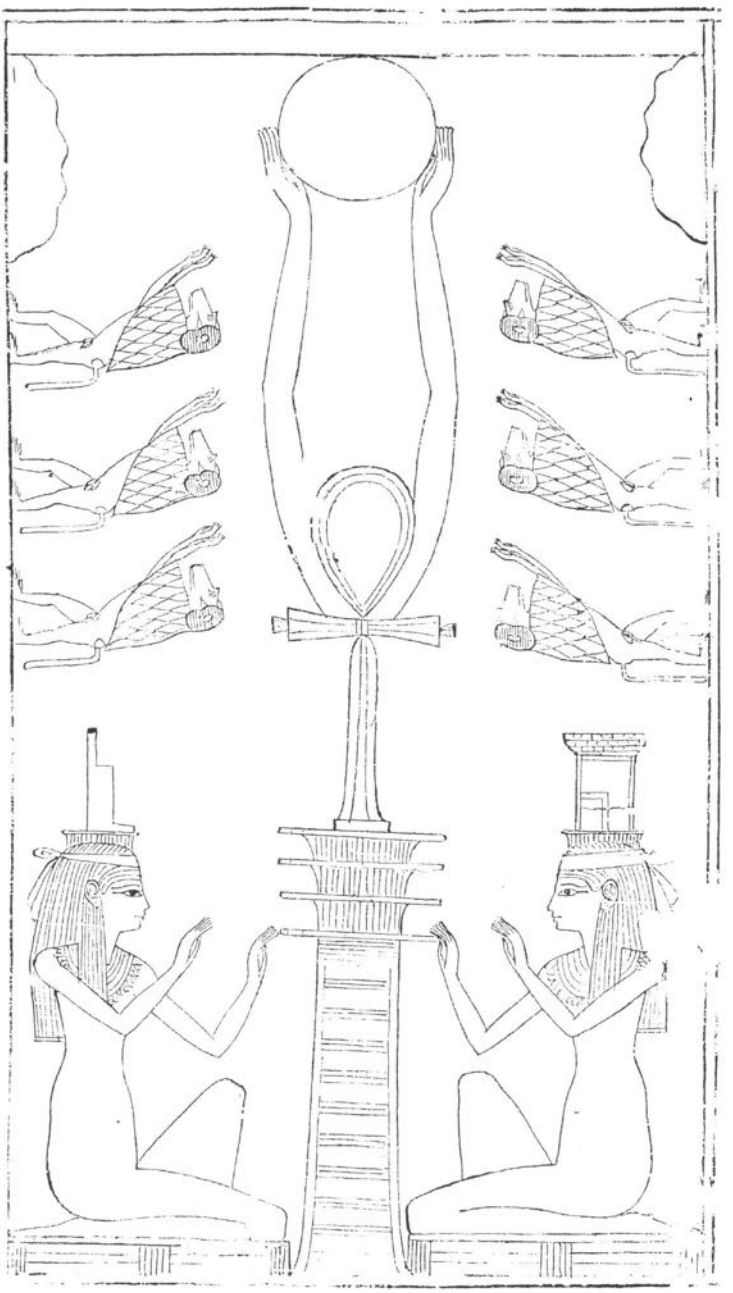

Fig. 2 — De zonnegod ontvangt nieuw leven wanneer hij in de morgen herrijst uit de armen van Osiris, hier weergegeven als Djed-symbool geflankeerd door Isis en Nephthys. Uit: E. A. Wallis Budge, *The Greenfield Papyrus in the British Museum* (London, 1912), Pl. IV.

dan vroeger het geval was, een tempel van Osiris geworden, een particuliere dodentempel. Dit aspect wordt door de locatie en de oriëntatie van de Osiris-hymnen in de Memphitische graven nogmaals bevestigd.

Teksten

Tenslotte zullen we nu enkele van de meest interessante hymnen uit recente opgravingsjaren kort de revue laten passeren. Daarbij beperken we ons tot de graven uit het eind van de 18e dynastie en laten het vijftal Ramessidische graven dat de expeditie tot dusver heeft blootgelegd buiten beschouwing. Het graf van Tia, zwager van Ramses II, is dermate incompleet dat van langere teksten helaas geen sprake meer is en de overige vier zijn zeer klein en deels onvoltooid gebleven en bevatten alleen al om die reden weinig langere teksten.

Horemheb

Van de hymnen in het graf van Horemheb is vooral die op de al genoemde stèle in het Brits Museum erg bekend geworden. Deze bevat behalve een grote hymne aan de opgaande zon ook kortere hymnen aan Thoth, met wiens positie als plaatsvervanger van Re Horemheb zijn eigen rol aan het hof van Toetanchamon vergelijkt, en aan de godin Maät. Van de overige hymnen in het graf is vooral die aan Osiris in de ingang van de binnenste hof interessant, vooral omdat deze tekst tot dusver niet uit andere bronnen bekend is, zij het dat een korte passage geciteerd wordt in het befaamde Ramessidische Dodenboek van Ani. Helaas zijn van de oorspronkelijke 27 kolommen alleen de eerste acht en de laatste twee redelijk compleet; van de tussenliggende kolommen zijn alleen kleine fragmentjes bewaard gebleven. De tekst luidt als volgt:[9]

„[Wees gegroet, Osiris, Heer der] Eeuwige Terugkeer,
Oudste Machtige, Eerste van het Westen,
Volmaakte Koning der Eeuwigdurendheid,
Voor wie alle verre landen groot ontzag hebben,
....., die het kwaad [verdrijft],
Tatenen, die de oevers heeft geschapen,
Verheven Djed, die regeert over Eeuwige Terugkeer,
[die verschijnt in] het Manu-gebergte
volkomen van lichaam en *atef*-kroon,
ramskoppig, omgeven door uraei,

[9] Zie voor een meer complete vertaling met uitvoerig commentaar J. van Dijk, „An Early Hymn to Osiris as Nocturnal Manifestation of Rē'", in Martin, *The Memphite Tomb of Horemheb* I, 61-69.

(wiens) daden als Eerste van het Westen
[bejubeld worden door de] hemelingen (?),
die al bezit nam van de Twee Landen
toen hij nog in Noet's moederschoot was
en zichzelf tot heerser maakte van de Oorden der Stilte,
wiens lichaam van goud is, wiens hoofd van lapis lazuli,
die turkoois op zijn handen draagt,
Pilaar van Heh, breed van borst,
vriendelijk van blik, die in het Heilige Oord verblijft,
erfgenaam van Geb, wonderschoon op zijn troon
in de afzondering van Naref,
wiens nagedachtenis volmaakt is in het paleis,
[wiens verschijning in glorie groot is in] de Schrijn van de Phœnix,
Zichtbare manifestatie (*b3*) van de Eeuwige Terugkeer,
Onzichtbare belichaming (*3ḥ*) van de Eeuwigdurendheid,
die recht spreekt in het Dodenrijk,
volmaakte Orion die de hemel doorkruist,
[die zich openbaart in (?)] het Westen,
die overdag in zwangerschap wordt gedragen in [Noet's] schoot
en 's nachts in diepe duisternis ter wereld komt,
(...)".

Aan het eind van de tekst presenteert Horemheb zichzelf voor Osiris en verkondigt de triomf van Osiris' zoon Horus over diens vijanden, waaraan Horemheb zelf, misschien opnieuw als belichaming van de god Thoth, een belangrijke rol speelt: „Ik versla de Ezel (= Seth), ik achtervolg zijn bende". De vijand van de god wordt met het offerdier gelijkgesteld en Horemheb voltrekt het offerritueel:

„een vuurstenen mes is in mijn vuist, (...),
ik versta de kunst zijn lichaam in stukken te snijden
ten overstaan van deze verheven god (Osiris);
zijn ('s vijands) afgesneden vlees wordt op het slachtblok geladen,
Sachmet [heeft hem vernietigd (?)],
geopend is de weg die door zijn hart gaat,
Wepset heeft hem gegrepen,
Horus is op zijn (Osiris') troon, vol blijdschap,
en Isis verheugt zich (...)".

De interpretatie van Osiris als een verschijningsvorm van de zonnegod Re is misschien niet op het eerste gezicht duidelijk, maar blijkt uit een groot aantal epitheta en sleutelwoorden. Als „Verheven Djed" en „Pilaar van Heh" is Osiris hier de oergod die de zonnegod (die van turkoois is) met zijn armen uit het oerwater omhoog tilt. De pilaar die de zon draagt is ook een symbool van de maan, een nachtelijke vorm van Re-Osiris, die het zonlicht 's nachts vervangt en ervoor zorgt dat er ook dan nog enig licht is,

zodat de wereld niet terugkeert tot de oer-duisternis van vóór de schepping. Deze zuil wordt meestal afgebeeld in de vorm van een Djed-symbool (vaak in combinatie met een anch-teken) met armen die de zon dragen, bv. in de bekende vignet bij Dodenboek 15/16 (fig. 2). Een variant van dit vignet komt voor op vierkante pilaren die een karakteristiek element vormen van Memphitische graven uit de Ramessidentijd; op deze laatste participeert ook de grafeigenaar zelf in deze gebeurtenis door op zijn beurt de Djed op zijn schouders of handen te dragen (fig. 3).[10] Ook het sterrebeeld Orion is een nachtelijke verschijningsvorm van Re-Osiris. De identificatie met de zonnegod blijkt ook uit de verwijzing naar het Manu-gebergte, de plaats van zonsondergang, en naar de Schrijn van de Phœnix, de heilige vogel van Re in de tempel van Heliopolis. Uit tal van afbeeldingen blijkt dat de nachtelijke zonnegod ramskoppig werd weergegeven (zie de afbeelding voorin dit bulletin bij de inhoudsopgave); vandaar ook de associatie met Naref, de dodenstad van Herakleopolis, waar de ramskoppige god Herysjef werd vereerd. De nachtelijke Re-Osiris brengt de dag door in de moederschoot van Noet en wordt in het holst van de nacht, in het diepste deel van de onderwereld geboren, een exacte omkering van een motief in zonnehymnen, waarin de zonnegod juist 's nachts in de buik van zijn moeder verblijft om in de morgen door haar gebaard te worden. Maar het meest kernachtig wordt de nachtelijke eenwording van Re en Osiris uitgedrukt aan het eind van het eerste deel van de hymne: Osiris is zowel de aan de hemel zichtbare manifestatie van de Eeuwige Terugkeer (Re), als de onzichtbare, in het dodenrijk rustende belichaming van de Eeuwigdurendheid (Osiris).

Maya

In het graf van Maya[11] komen zoals gezegd verscheidene substantiële hymnen voor; daarvan zou ik er twee kort willen noemen. In de eerste plaats is er een groot aantal brokstukken die ooit samen het onderste deel van een grote stèle vormden die waarschijnlijk in de zuidwest-hoek van de buitenste hof heeft gestaan. Deze stèle bevat een litanie aan de verenigde Re en Osiris, met in de bovenste regel de bekende zin „dat is Re die rust in Osiris" (*Rʿ pw ḥtp m Wsìr*), een citaat uit de grote Zonnelitanie uit de Thebaanse koningsgraven (vgl. hierboven genoemde afbeelding). De tekst van de litanie op Maya's stèle is alleen uit latere bronnen bekend, vooral uit Ramessidische en latere Dodenboeken, en is dus de oudste tekstgetuige voor deze interessante compositie.

[10] J. van Dijk, „The Symbolism of the Memphite Djed-Pillar", *OMRO* 66 (1986), 7-20.

[11] Publicatie in voorbereiding; voorlopige rapporten in *JEA* 73 (1987), 1-9; 74 (1988), 1-14 en 77 (1991), 7-21. Zie ook Martin, *The Hidden Tombs of Memphis*, 147-188.

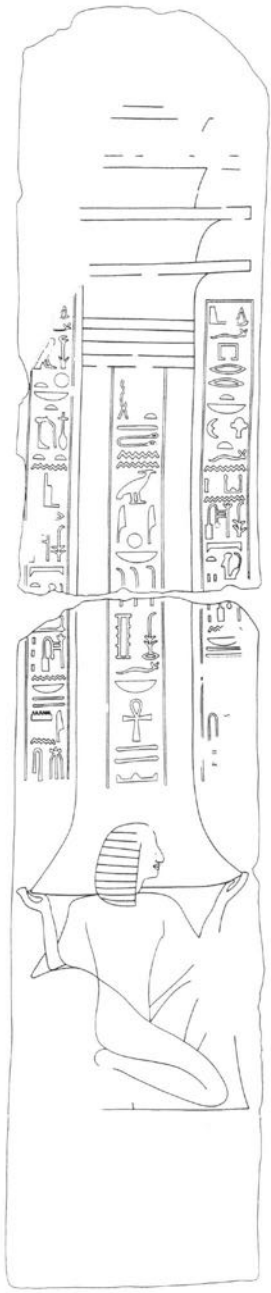

Fig. 3 — De dode neemt deel aan de herleving van Re-Osiris door de Djed omhoog te tillen. Scène op één van de zijden van een pilaar uit een Memphitisch graf uit de Ramessidentijd. Uit: G. T. Martin et al., *The Tomb-chapels of Paser and Ra'ia at Saqqâra* (London, 1985), Pl. 28.

De andere hymne in het graf van Maya waarop ik kort de aandacht zou willen vestigen is de grote Osiris-hymne in het ondergrondse grafcomplex. Dit deel van het graf representeert de onderwereld waarin de dode rust met Osiris. Hymnen aan Re zelf komen hier dan ook niet voor, maar wel wordt Re's nachtelijke bezoek aan dit onderaardse domein welhaast voelbaar gemaakt doordat alle figuren, die van de goden zowel als die van de tot Osiris geworden Maya en Meryt, met een helder geel zijn beschilderd, verlicht als ze worden door de leven-brengende stralen van de zonnegod. Osiris zelf wordt hier dan ook „Osiris-Atum-Re-Harachty-Wenennefer" genoemd, een benaming waarin verschillende aspecten van zowel Osiris als de zonnegod Re zijn verenigd. Een van de muren in de middelste van de drie gedecoreerde grafkamers wordt geheel in beslag genomen door een grote hymne in 13 kolommen, die, voorzover ik weet, niet van elders bekend is, ook al komen er enkele wendingen in voor die vertrouwd klinken; helaas wordt de compleetheid van de tekst weer enigszins bedorven door het feit dat de tekst hier en daar nogal corrupt is. De hymne is gericht aan „Osiris-Wenennefer, zoon van Geb, gebaard door Noet" (twee goden die ook in deze ondergrondse grafkamers staan afgebeeld). In de eerste kolommen wordt de nadruk gelegd op de kroning van Osiris als koning van het dodenrijk en op de nederlaag van zijn vijanden:

„Uw Enneade heeft macht over uw vijanden,
zij die in uw gevolg zijn vernietigen hem,
zij weren de Boze af,
zijn bende wordt geveld onder uw voeten,
en geplaatst in de vuurschaal van Horus-*ỉmy-šnwt*".

Bij het onschadelijk maken van de vijanden heeft opnieuw de god Thoth een belangrijke rol gespeeld en vervolgens is het Osiris' zoon Horus die zijn vader heeft opgericht op de zandbank van Nedyt. Osiris is nu „gezeten op een troon van ijzer (*ḫndw n bỉ3*, bekend uit de Pyramideteksten) die uw vader Re voor u gemaakt heeft" en „stijgt op en daalt af (*prt h3*) uit het dodenrijk samen met de Ba van uw vader Re". Ook verderop worden Re en Osiris met elkaar verenigd: Re's zonneschijf (*ỉtn*) verlicht Osiris' borst en hij vestigt zijn ramskoppige gedaante in Herakleopolis. Er is een duidelijke verwantschap in thematiek met Horemheb's Osiris-hymne; ook in Maya's hymne wordt Osiris „Verheven Djed" genoemd, en ook hier zijn de twee aspecten van de eeuwigheid in Osiris verenigd: „Vorst van de Eeuwige Terugkeer, Heer van de Eeuwigdurendheid" (*sr nḥḥ, nb ḏt*). Kortom, een buitengewoon interessante tekst, die helaas nogal abrupt eindigt omdat de schrijver/beeldhouwer zich nog net op tijd bedacht dat hij genoeg ruimte moest overlaten om de tekst te kunnen laten eindigen met de namen en titels van Maya en Meryt.

Ramose

De hymnen in het vrijwel geheel ongedecoreerd gebleven graf van Ramose[12] beperken zich tot een tweetal stèles dat de ingang van de binnenste hof flankeerde. Een van deze twee bevindt zich in Berlijn (Inv. Nr. 7306) en is meerdere malen vertaald, laatstelijk ook door Assmann in zijn aan het begin genoemde bloemlezing. De pendant van deze stèle is helaas verre van compleet, en ik zou de tekst hier niet noemen, ware het niet dat de drie fragmentarische regels die ons resten uitwijzen dat we hier te maken hebben met een hymne die tot dusver alleen uit veel latere afschriften in twee Thebaanse graven uit de 26e dynastie bekend was.

Inioeia

In het graf van Inioeia,[13] dat uit de jaren vlak na Amarna dateert, bevonden zich twee traditionele zonnehymnen in de ingang van de centrale cultuskapel. Bovendien werd deze kapel geflankeerd door twee grote stèles, waarvan de ene zich in perfecte staat in het Museum in Cairo bevindt (JE 10079), terwijl de andere waarschijnlijk met opzet in stukken is geslagen, vermoedelijk door 19e eeuwse handelaars, en slechts gedeeltelijk door onze expeditie werd teruggevonden. De hymne in Cairo (fig. 4) is zowel aan de opgaande als aan de ondergaande zon geadresseerd en beeldt in de dubbel-scène bovenin dan ook Re-Harachty en Atoem af. Delen van deze tekst worden voor het eerst geciteerd in een zonnehymne uit de tijd van Amenhotep III, de laatste koning vóór de Amarna-tijd, geschreven op de stèle van de tweelingbroers Soety en Hor in het Brits Museum (BM 826). De versie die we op Inioeia's stèle tegenkomen is echter buiten de Memphitische necropool alleen bekend uit latere bronnen, en dan nog alleen ten dele, te weten uit Ramessidische Dodenboeken en, opnieuw, Thebaanse graven uit de 26e dynastie.[14] De hymne in de versie van Inioeia begint met diens namen en titels en de mededeling dat het gaat om een „lofprijzing van Re wanneer hij opgaat aan de horizon totdat zijn ondergaan in leven tot stand komt". Daarop vervolgt Inioeia:

„Wees gegroet, U die opgaat aan Uw horizon
als Re-die-tevreden-is-met-de-scheppingsorde!

[12] Zie de voorlopige rapporten in *JEA* 73 (1987), 6 en 77 (1991), 14-16; Martin, *Hidden Tombs*, 118-120.

[13] Voorlopig rapport in *JEA* 79 (1993), 1-9; zie ook de artikelen van L. Lichtenberg en H. D. Schneider in het archeologisch magazine *Scarabee* 1e jaarg. nr. 4 (april/mei 1993), 28-32 en 2e jaarg. nr. 2 (feb. 1994), 27-31.

[14] Vgl. J. Assmann, „Zwei Sonnenhymnen der späten XVIII. Dynastie in thebanischen Gräbern der Saitenzeit", *MDAIK* 27 (1971), 1-33.

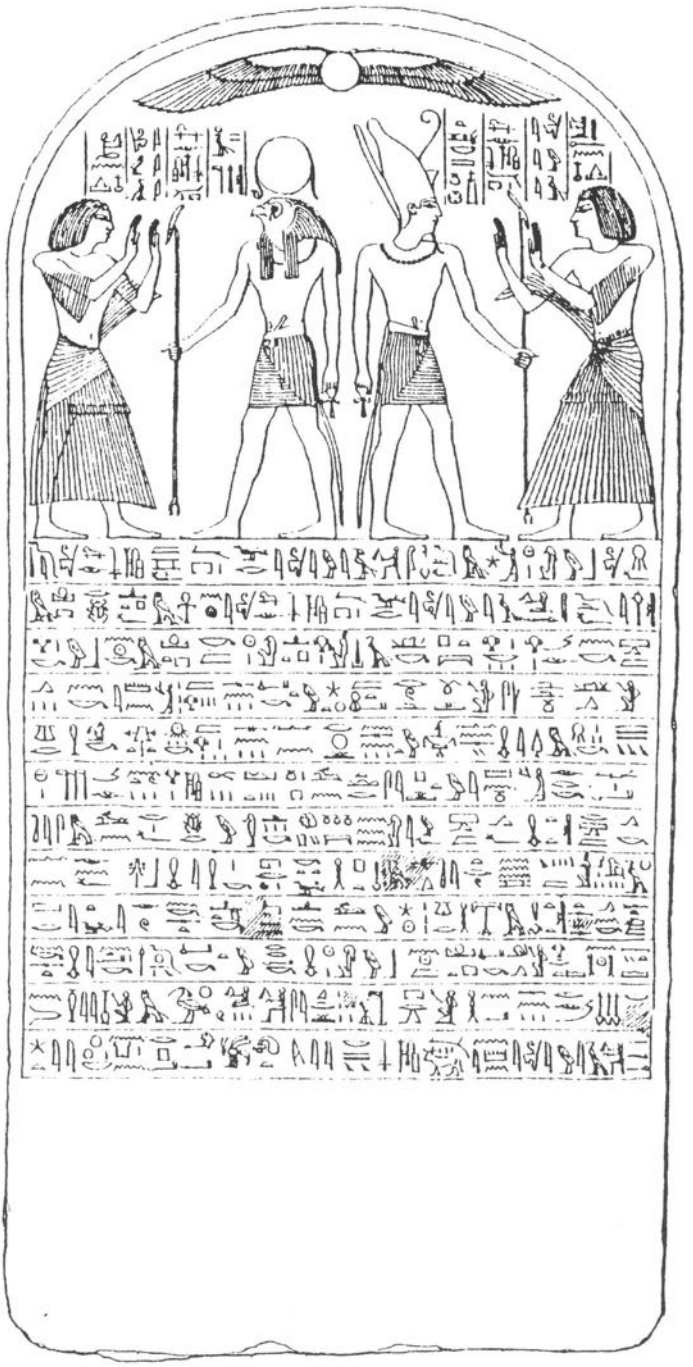

Fig. 4 — Stèle uit het graf van Inioeia, Cairo JE 10079. Uit: A. Mariette, *Monuments divers recueillis en Egypte et en Nubie* (Paris, 1889), Pl. 57a.

Doorkruist U de hemel, dan zijn aller ogen op U gericht,
al is Uw gang voor hen ondoorgrondelijk.
Vertoont U zich in de morgen, dag in dag uit,
dan is Uw koers vast onder Uwe Majesteit.
Uw stralen zijn in het gezicht van de mensen,
(ook) al kennen ze U niet,[15]
zelfs wit goud evenaart niet Uw glans.
De godenlanden waarvan men leest in boeken
en de bergstreken van Poent kunnen U al aanschouwen
wanneer U nog verborgen bent.
U schiep Uzelf toen U nog alleen was,
het was alsof Uw oergedaante Noen was,
die voortgaat zoals U voortgaat,
zonder ooit halt te maken, net als U.
Al is de dag maar kort, de baan is ver:
honderdduizend, ja miljoenen mijlen,
maar in een klein ogenblik legt U ze af,
en wanneer U ondergaat volbrengt U
de uren van de nacht evenzo,
U deelt ze in en maakt ze vol volgens Uw schema.
Bij de dageraad toont U zich in Uw tegenwoordigheid
als Re-die-herrijst-aan-de-Horizon!"

De tekst vervolgt met een gebed:

„Geef dat ik de necropool van Eeuwige Terugkeer mag bereiken,
de begraafplaats van de geprezenen,
dat ik mij mag voegen bij de verheven en bekwame[16] gelukzaligen van de [dodenstad,
en met hen naar buiten mag treden om Uw volmaaktheid te zien
in de morgen, iedere dag!"

Deze fascinerende tekst beschrijft de leven schenkende kracht van Re's stralen voor alle mensen op aarde, zelfs als die hem niet kennen, de bewoners van de verre godenlanden die men alleen kent uit boeken, en van de zuid-oostelijke streken van het legendarische wierookland Poent die de zonnegod al kunnen zien wanneer hij voor de bewoners van Egypte nog achter de horizon verborgen is. Dergelijke gedachten vinden we ook in Achnaton's beroemde zonnelied, de grote Hymne aan de Aton, met zijn universalistische visie op de relatie tussen de god en zijn schepping, waarin de zonnegod niet alleen voor de Egyptenaren schijnt, maar voor alle mensen.

[15] Zo luidt de tekst bij Inioeia; de meeste varianten hebben hier: „ook al (her)kent men ze (nl. de zonnestralen) niet".

[16] De doden zijn „bekwaam" in het voor de mensen op aarde bij de goden bemiddelen, zie hiervoor R. J. Demarée, *The* 3ḫ ỉḳr n Rʿ*-Stelae. On Ancestor Worship in Ancient Egypt* (Leiden, 1983).

Anderzijds wordt het verband tussen het verre land Poent en de plaats van zonsopgang elders pas vele eeuwen later gelegd, in het demotische commentaar op het zgn. Noet-boek en in een tweetal zonnehymnen in de Ptolemaeische tempel van Edfoe. De pendant van deze stèle is zoals gezegd helaas nogal fragmentarisch, maar gelukkig is er genoeg bewaard gebleven om te zien dat deze een variant bevat van een hymne die ook in het graf van Maya en op een stèle uit het dubbelgraf van Pay en Raia voorkomt; deze laatste vormen tevens de oudste bronnen voor deze tekst, dus een derde variant uit dezelfde tijd is zeer welkom, al is hij fragmentarisch.

Pay en Raia

Tenslotte het zojuist genoemde dubbelgraf van Pay en Raia.[17] Het graf werd oorspronkelijk aangelegd door Pay, opzichter van de koninklijke harîm in Memphis, maar later uitgebreid en gedeeltelijk geusurpeerd door zijn zoon Raia. Ik wijs slechts kort op een tweetal nieuwe hymnen. De eerste behoort bij Raia's deel van het graf en bevindt zich in wat oorspronkelijk de hoofdingang van het graf van Pay was. Het is een op modderpleister geschilderde tekst van in totaal 21 kolommen die beurtelings in blauwe en groene (inmiddels tot wit verbleekte) verf zijn uitgevoerd (zie kleurenfoto p. 20). Van de blauwe kolommen is vrijwel niets meer over en ook van de groene kan maar een zeer beperkt deel gelezen worden. De tekst is aangebracht voor een afbeelding van Osiris, nu goeddeels verdwenen, en eronder bevindt zich een processie van offerdragers, net als in de pyloon-doorgang van Maya het geval was. Het is buitengewoon jammer dat van deze tekst niet meer bewaard is gebleven, want het schijnt opnieuw om een tot dusver onbekende tekst te gaan. Dit valt niet zozeer uit de uiterst fragmentarische inhoud van individuele frases op te maken als wel uit het eind van de laatste 8 of 9 kolommen. Deze lijken alle met hetzelfde refrein te eindigen, nl. „Horus is op zijn (d.w.z. Osiris') troon", het meest duidelijk in col. 8, die eindigt met de woorden „...in de hal van Geb, hij is gerechtvaardigd ten overstaan van de Enneade, Horus is op zijn troon".

De andere tekst is een zonnehymne op een stèle waarvan brokstukken over een periode van meerdere weken gevonden werden;[18] het is heel goed

[17] Zie het uitvoerige artikel van H. D. Schneider, „Pay en Raia: Haremdirecteuren van de Heer der Beide Landen. Recente opgravingen in de Memphitische begraafplaats van het Nieuwe Rijk te Sakkara", *Phœnix* 41,1 (1995), 4-25. Een voorlopig rapport is verschenen in *OMRO* 75 (1995), 13-31.

[18] De twee grootste fragmenten zijn afgebeeld in het zojuist aangehaalde artikel, p. 20, fig. 9. Sinds deze foto gemaakt werd zijn nog twee belangrijke fragmenten gevonden.

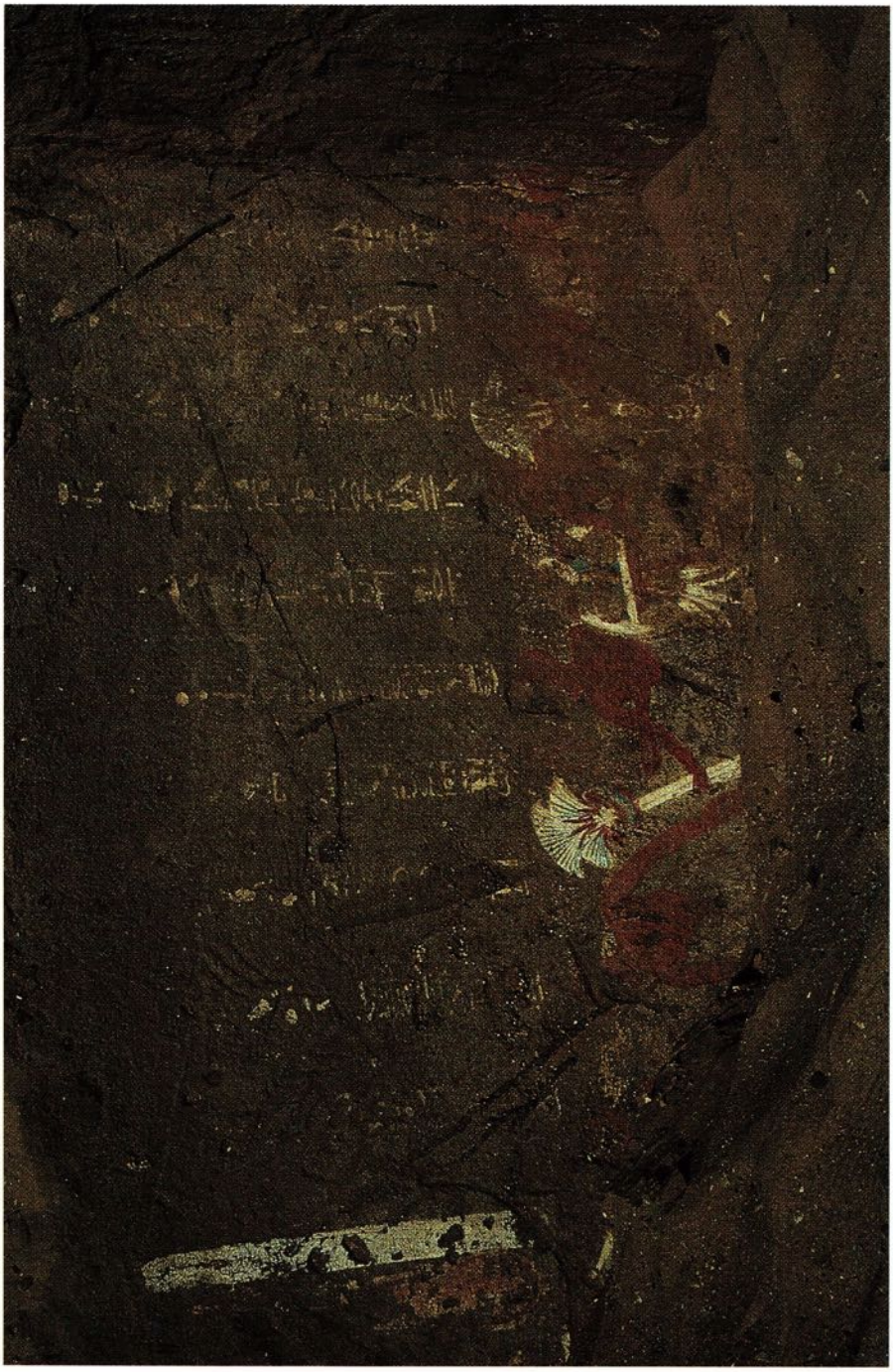

De op modderpleister geschilderde hymne aan Osiris in de ingang van het graf van Pay en Raia kort na de ontdekking. Foto J. van Dijk, gepubliceerd met toestemming van de EES te Londen en het RMO te Leiden.

mogelijk dat tijdens volgende campagnes nog meer zal worden gevonden. De stèle behoort ditmaal toe aan Pay zelf en het tekstgedeelte beslaat momenteel 15 incomplete regels. De tekst doet denken aan die op de stèle van Inioeia in Cairo, maar zonder de passage over Poent. Voor een nadere analyse is het nog te vroeg, maar op een tweetal buitengewoon interessante details wil ik nog wijzen. Hoewel de tekst begint als een gewone zonnehymne („Re aanbidden bij zijn opgang aan de oostelijke horizon des hemels..."), opent de hymne zelf met de woorden: „O gij Aton, heer der stralen...". Deze woorden zijn op zichzelf niet nieuw; ze komen voor het eerst voor in een graf uit de tijd van Amenhotep III in Er-Rizeiqat, ten zuiden van Luxor, en we treffen ze opnieuw aan in het reeds genoemde Dodenboek van Ani in het Brits Museum, dat uit de eerste helft van de 19e dynastie dateert. Uniek in Pay's tekst is echter dat het woord *jtn* („zonneschijf"/„Aton") hier is geschreven met het 'zittende god'-determinatief. Hieruit blijkt dat het woord hier niet enkel wordt opgevat als het hemellichaam de zonneschijf, maar als de naam van een godheid. Hoewel Achnaton's god niet in mensengedaante wordt afgebeeld, wordt deze zelfde hiëroglief in Amarna-teksten wèl gebruikt (als suffix-teken) wanneer de god sprekend wordt opgevoerd, zoals bijvoorbeeld op de sarcofagen van Achnaton en zijn familie uit het koningsgraf bij Amarna. Een andere detail in Pay's hymne sluit hierbij aan. Zowel in de zojuist aangehaalde passage als elders in de tekst is het determinatief van het woord *stwt* „stralen" geschreven als een zon waarvan de stralen uitmonden in handjes (fig. 5). Dit is zoals bekend de wijze waarop Achnaton, en hij alleen, zijn enige god Aton liet afbeelden.

Hoewel we hier dus te maken hebben met een hymne van na de Amarna-tijd, waarin trouwens naast Osiris en Thoth zelfs Amon (in één van Pay's titels) wordt genoemd, zijn er in deze tekst nog duidelijke sporen van Achnaton's Aton-religie aan te wijzen. Dit bevestigt nogmaals dat deze religie niet direct zo radicaal werd uitgebannen als wel eens wordt verondersteld. Ook andere gegevens wijzen erop dat men vroeg in de regering van Toetanchamon eerst heeft geprobeerd een verzoening tot stand te brengen tussen Achnaton's Atonisme en het traditionele polytheisme. Misschien dateert deze toenadering zelfs al van de tijd van Achnaton's co-regent en directe opvolger Neferneferoeaton (Smenechkare), want deze bezat blijkens een Thebaans graffito gedateerd in zijn 3e regeringsjaar een tempeldomein waarin zich ook een schrijn voor Amon bevond.[19] Hoewel het orthodoxe Atonisme van Achnaton uiteindelijk als ketterij werd

[19] A. H. Gardiner, „The Graffito from the Tomb of Pere", *JEA* 14 (1928), 10-11.

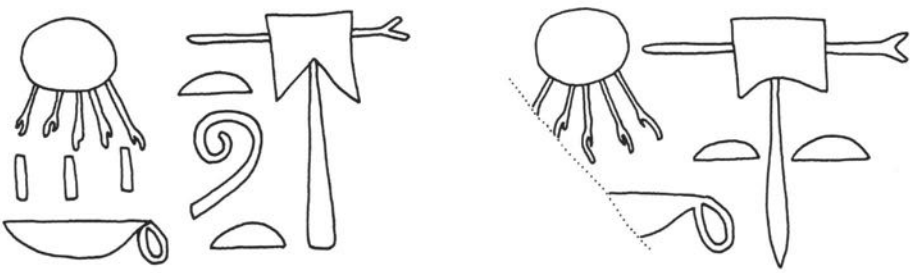

Fig. 5 — Twee voorbeelden van de schrijfwijze van *stwt.k* „uw stralen" op de stèle van Pay.

veroordeeld, was deze aanvankelijke poging tot synthese toch van grote invloed op de verdere ontwikkeling van de Egyptische godsdienst, met name gedurende de Ramessidentijd. Voor de bestudering van deze ontwikkeling zijn de Memphitische graven van cruciaal belang omdat juist uit deze overgangsperiode relatief weinig Thebaanse graven bekend zijn. Zo bieden een paar op het eerste gezicht onbeduidende details als de vorm van enkele hiërogliefen op de stèle van Pay bij nader inzien een frappante illustratie bij deze fascinerende periode in de Egyptische godsdienstgeschiedenis.

Gebruikte afkortingen

JEA = *Journal of Egyptian Archaeology*
MDAIK = *Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts Abteilung Kairo*
OMRO = *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*